

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

| cuid.cumhuriyet.edu.tr |

Founded: 1996

Available online, e-ISSN: 2528-987X

Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

A Method of Interpreting the Bible from a Feminist Perspective

Merve Gül Şaral^{1,a,*}

¹ Independent researcher

* Corresponding author

Research Article

History

Received: 15/01/2025

Accepted: 06/03/2025

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Bible Interpretation in the Context of Feminist Theology", supervised by Prof. Dr. Dursun Ali Aykıt (Ph.D. Dissertation, Sivas Cumhuriyet University, Sivas, Turkey, 2024).

ABSTRACT

Various research and studies on feminism and women are frequently encountered. However, there is no comprehensive study on feminist theology in Turkey. Feminist theology, which emerged with the aim of including women's experience, which is missing in traditional theology, into theology, deals with the reconstruction of feminist criticism and gender paradigms by bringing them into the theological field. In this way, feminist theologians have questioned the use of masculine language about God, women's subordination in creation, causing the fall, not being deemed worthy of religious roles such as apostleship and priesthood because they are not theomorphic (deification) and crystallomorphic (representation of Christ), and the male dominance in the understanding of sin, atonement and salvation. In this context, they argued that symbols and language should be deconstructed along with the liberation of sacred texts from male-dominated interpretations. Considering that the first authority in the field of theology is the holy books, the Bible is naturally the most fundamental source that Christian feminist theology will refer to. According to feminist theologians, the Old and New Testament texts are generally written by men and contain anti-women discourses. In passages where women are rarely mentioned, the roles assigned to them are negative. Therefore, in order to end discrimination against women, religious texts must first be re-evaluated. The claim that the Bible is a product of patriarchal religion in a patriarchal culture has raised the question of authority. Feminist theologians all agree that patriarchy must be overcome, but they differ in their understanding of how to do so. In this sense, two different approaches have emerged: the rejectionist/revolutionary group, which believes that the Judeo-Christian tradition is essentially patriarchal and should be rejected completely, and the reformist group, which tries to find a redemptive essence in the text despite the destructive effects of patriarchy. Reformed feminist theologians, when dealing with the Bible, try to distinguish between what comes from God (which should be the standard for Christian belief and action) and what comes from human beings (which can be changed). The critical principle used to distinguish God's revelation is the assumption that discourses in which women's humanity is rendered invisible do not reflect an authentic relationship with the divine. The original revelation is therefore that which is consistent with equality and freedom. The main purpose of this article is to reveal how the reformist group, which does not separate from Christianity, deconstructed the patriarchal discourse and interpretations of the Bible and reconstructed them from a feminist perspective. In the face of a male-centered discourse that has resulted in the silencing and exclusion of women in all spheres of life, including the church, feminist theologians' own interpretations and critiques in their own works to seek the equality and justice that women deserve. In this context, the article examines feminist theologians' approaches to the Bible and various feminist interpretive methods such as historical and rhetorical criticism, doubt, remembrance and reconstruction hermeneutics, and examines the methodology of the field.

Keywords: History of Religions, Christianity, Feminist Theology, Patriarchal, Bible, Interpretation, Methodology.

Kutsal Kitap'ı Feminist Perspektiften Yorumlama Yöntemi

Süreç

Geliş: 15/01/2025

Kabul: 06/03/2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu çalışma Prof. Dr. Dursun Ali Aykıt danışmanlığında 1 Temmuz 2024 tarihinde tamamladığımız "Feminist Teoloji Bağlamında Kutsal Kitap Yorumu" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Türkiye, 2024).

ÖZ

Feminizm ve kadınla ilgili çeşitli araştırma ve incelemelere sıkça rastlanmaktadır. Ancak, feminist teoloji alanına yönelik Türkiye'de kapsamlı bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Geleneksel teolojide eksik olan kadın deneyiminin teolojiye dahil edilmesi amacıyla ortaya çıkan feminist teoloji, feminist eleştiriyi ve toplumsal cinsiyet paradigmasını teolojik alana taşıyarak bunların yeniden inşası ile ilgilenir. Böylelikle feminist teologlar, Tanrı'ya dair eril dilin kullanılmasını, kadının yaratılıştaki ikincilleştirmesini, düşüşe neden olmasını, teomorfik (tanrılaştırma) ve kristomorfik (Mesih'in temsili) olmadığı için havarilik, rahiplik gibi dini rollere layık görülmemesini, günah, kefarete ve kurtuluş anlayışlarına yerleşen erkek egemenliğini sorgulamışlardır. Bu bağlamda kutsal metinlerin erkek egemen yorumlardan kurtarılmasıyla birlikte sembollerin ve dilin de yapı-söküme uğratılması gerektiğini savunmuşlardır. Teoloji alanında ilk otoritenin kutsal kitaplar olduğu düşünülürse, Hristiyan feminist teolojisinin başvuracağı en temel kaynak da doğal olarak Kutsal Kitap'tır. Feminist teologlara göre, Eski ve Yeni Ahit metinlerinin geneli erkekler tarafından yazılmış ve kadın karşıtı söylemler içermektedir. Kadınlardan nadiren bahsedilen pasajlarda onlara verilen roller ise olumsuz niteliktedir. Dolayısıyla kadınlara yönelik ayrımcılığı sonlandırabilmek için öncelikle dini metinlerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Kutsal Kitap'ın ataerkil bir kültürde ataerkil bir dinin ürünü olduğu iddiası, otorite sorununu gündeme getirmiştir. Feminist teologların hepsi ataerkilliğin üstesinden gelinmesi gerektiği konusunda hemfikirdir, ancak bunun nasıl yapılacağı konusundaki anlayışları farklıdır. Bu anlamda Yahudi-Hristiyan geleneğinin özünde ataerkil olduğunu ve tamamen reddedilmesi gerektiğini düşünen reddiyeci/devrimci grup ile ataerkilliğin yıkıcı etkilerine rağmen metnin içerisinde kurtarıcı bir öz bulmaya çalışan reformcu grup şeklinde iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Reformist feminist teologlar, Kutsal Kitap'ı ele alırken neyin Tanrı'dan geldiğini (Hristiyan inanç ve eylemi için standart olması gereken) ve neyin insanlardan geldiğini (değiştirilebilen) ayırt etmeye çalışırlar. Tanrı'nın vahyini ayırt etmek için kullanılan kritik ilke, kadınların insanlığının görünmez kılındığı söylemlerin ilahi olanla otantik bir ilişkiyi yansıtmayacağı varsayımdır. Bu nedenle orijinal vahiy, eşitlik ve özgürlükle tutarlı olmalıdır. Bu makalenin temel amacı, Hristiyanlıktan ayrılmayan reformist grubun Kutsal Kitap'ın ataerkil söylem ve yorumlarını yapı-söküme uğratarak feminist perspektiften nasıl yeniden inşa ettiklerini ortaya koymaktır. Kilise de dahil olmak üzere hayatın her alanında kadınların susturulması ve dışlanması ile sonuçlanan erkek merkezli söylem karşısında feminist teologlar, kadınların hak ettiği eşitlik ve adaleti aramak için eserlerinde kendi yorum ve eleştirilerini ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda makale, feminist teologların Kutsal Kitap'a yaklaşımları ile tarihsel ve retorik eleştiri, şüphe, hatırlama ve yeniden inşa hermenötiği gibi çeşitli feminist yorumlama yöntemlerini incelemekte ve alanın metodolojisini irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hristiyanlık, Feminist Teoloji, Ataerkil, Kutsal Kitap, Yorum, Metodoloji.

 msaraldi1011@gmail.com

 0009-0002-9772-447X

Citation / Atıf: Şaraldı, Merve Gül. "Kutsal Kitap'ı Feminist Perspektiften Yorumlama Yöntemi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 29/1 (Haziran 2025), 72-93, <https://doi.org/10.18505/cuid.1621008>

Giriş

Geleneksel Hristiyan paradigması, kadının yaratılış hiyerarşisine göre erkeğe tabi olduğunu¹, erkeklerin reisliğinin onaylanması², kadınların kilisede konuşmasının yasaklanması³ ve kocalarına itaat etmelerinin öğretilmesi⁴ gibi Kutsal Kitap pasajlarını, kadınların otoritesinin erkeklere teslim edilmesi gerektiği inancına göre yorumlamıştır. Bu durum, kadınların Kutsal Kitap'ı yorumlamalarına, öğretmelerine ve vaaz etmelerine izin verilmemesiyle birlikte manastırlara kapatılmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle, Kutsal Kitap yorumu ile kadınların kilisedeki rolü arasında doğrudan bir ilişki olduğu söylenebilir. Kadınlar, Kutsal Kitap'ın okunduğu egemen bakış açısını değiştirmenin, yeni yorumlama olanaklarını beraberinde getirebileceğini fark etmişlerdir. Böylece, feminist Kutsal Kitap yorumu olarak bilinen bir yöntem ortaya çıkmıştır.⁵

Hristiyan feminist çalışmalarda Kutsal Kitap, Hristiyan inanç teolojisinin ve pratiğinin kadın düşmanı yönleri için birincil kaynak kabul edilir. Çünkü Kutsal Kitap, güçlü bir ataerkil kültürde yaşayan ve ataerkilliğin normlarını kabullenip pekiştiren erkekler tarafından yazılmıştır. Kadınlardan nadiren bahsedilen pasajlarda onlara verilen değer ve roller negatif niteliktedir. Bu bağlamda makalede sorgulamak istediğimiz feminizm ile Kutsal Kitap teolojisi bir araya gelebilir mi? Eğer bir araya getirilemezse cevap bellidir, Hristiyanlık terk edilmelidir.⁶ Peki ya bir araya getirilebilirse Hristiyanlıkta kalarak bu nasıl mümkün olacaktır? Bu sorulara cevap arayan feminist teologlara göre kutsal metinler erkek egemen yorumlardan kurtarılıp kadın bakış açısıyla yeniden yorumlanmalıdır. Bu doğrultuda vahyin ataerkil yorumlarında dile getirilmeyen özgürleştirici potansiyeli ortaya çıkarmak için önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında baskın dili eleştirme, unutulmuş, görmezden gelinmiş kadınların rollerini ve hikâyelerini geri getirme, kadınların yazarlığının ve liderliğinin olanaklarını araştırma, önceki toplumlardaki eşitliğin ipuçlarını keşfetmek için satır aralarını okuma vardır. Özetle Hristiyan feminist Kutsal Kitap yorumu, önce Kutsal Kitap çalışmalarında ataerkil bakış açılarını ortaya çıkarma ve sonrasında Kutsal Kitap'ın Hristiyan inancı için geri kazanılabileceği stratejiler arama çabasını temsil etmektedir.

Feminist teoloji alanında ülkemizde yapılan çalışmalar üç yüksek lisans ve bir doktora tezinden oluşmaktadır. Söz konusu yüksek lisans tezlerinden Hümeysra Duman'ın *Feminist Teoloji Bağlamında Mary Daly'nin Felsefesi*⁷ adlı çalışması din felsefesi alanındayken, Ecem Çelen'in *Katolik Kilisesi Perspektifinden Feminist Teoloji*⁸ ve İpeknur Açıköz'ün *Ursula King'in Düşünceleri Işığında Feminist Teoloji, Kadın ve*

¹ Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2011), Yar.2:21-23; 3:16.

² 1Ti.2:11-14.

³ 1Ko.14:34-35.

⁴ Ef.5:22-24; Kol.3:18; 1Pe.3:1-6.

⁵ C. Nunes - H.J.M. van Deventer, "Feminist Interpretation in the Context of Reformational Theology: A Consideration", *In Die Skriflig/In Luce Verbi* 43/4 (2009), 739.

⁶ Örneğin, ataerkilliğin Hristiyanlığın her alanına yayıldığı için uzlaşmanın imkânsız olduğunu ve çarenin de Hristiyanlığı terk etmek olduğunu savunan feminist teologlar; Elizabeth Cady Stanton (öl. 1902), Mary Daly (öl. 2010) ve Carol Christ (öl. 2021).

⁷ Hümeysra Duman, *Feminist Teoloji Bağlamında Mary Daly'nin Felsefesi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁸ Ecem Çelen, *Katolik Kilisesi Perspektifinden Feminist Teoloji* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

*Maneviyat*⁹ başlıklı tezleri de dinler tarihi alanında bulunmaktadır. Bu çalışmalarda feminist teoloji bir kişi veya kurum üzerinden ele alınarak incelenmiştir. Aysel Okudan'ın *Batı Hristiyanlığında Feminist Teoloji Çalışmaları ve Kiliselerin Yaklaşımları*¹⁰ adlı doktora tezinde feminist teoloji kiliseler perspektifinden ele alınmıştır. Bu çalışma ise, dinler tarihi alanında Kutsal Kitap'ın feminist perspektiften yorumlanmasına yönelik metodolojik yaklaşımları incelemesiyle ilk örneklerden olma ve literatüre katkı sağlama ümidi taşımaktadır. Dolayısıyla bu makalenin amacı öncelikle feminist teoloji çalışmalarının ve bu perspektiften Kutsal Kitap'ı yorumlama yöntemlerinin tanıtılması ve alana kazandırılmasıdır. Buradan hareketle makalenin konusu feminist teologların yaklaşımları ve Kutsal Kitap'ı yorumlama metodolojileridir. Söz konusu feminist yorum yöntemleri, örnek kutsal metin anlatıları üzerinden değerlendirilecektir.

1. Feminist Tarihsel Eleştiri Metodu

Eleştiri kelimesi, genellikle olumsuz, yargılayıcı ve yapı-sökümcü¹¹ bir anlamda anlaşılır. Ancak eleştirel düşünme, bilgi ve argümanların kavramsallaştırılması, analizi ve değerlendirilmesinden oluşan karmaşık bir süreçtir. Her şartta açıklık, doğruluk, kesinlik, sağlam kanıt, mantıksal tutarlılık ve adalet arayışını içerir. Bu tanım doğrultusunda eleştirel bir yöntem, metinleri ve şartları tartmak, değerlendirmek, yargılamak ya da karara bağlamak ile ilgilenir. Metinlere yerleşmiş ve gömülü duran güç ilişkilerine odaklanarak metnin gerçek anlamını arar.¹² Tarihsel eleştiri metodu, metinlerin başlangıcını, yazılış zamanını, mekânını ve kaynaklarını dikkate alarak değerlendirmeyi ve eleştirel bir biçimde anlamayı amaçlar. Kutsal metne uygulanan tarihsel eleştiri yönteminde, Kutsal metnin yazıldığı, kanonlaştırıldığı dönemin ve sosyo-kültürel-politik bağlamın bilgisi önemli olmaktadır. Bu sebeple tarihsel eleştiri yöntemi; metin, kaynak, biçim ve redaksiyon eleştirisi olmak üzere Kutsal Kitap çalışmaları içindeki bir dizi alt kategorileri kapsar.¹³

Orta çağ Katolik Kilisesi'nde büyük ölçüde metnin manevi anlamını ortaya çıkaran bir yorum biçimi, bunun bir parçası olarak işlev gören tipolojik/alegorik yorum hâkimken, Reformasyon, metnin literal

⁹ İpeknur Açıkgöz, *Ursula King'in Düşünceleri Işığında Feminist Teoloji, Kadın ve Maneviyat* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

¹⁰ Aysel Okudan, *Batı Hristiyanlığında Feminist Teoloji Çalışmaları ve Kiliselerin Yaklaşımları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

¹¹ Yapisöküm: İlk olarak Fransız filozof Jacques Derrida'nın 1967'de yayımladığı *Speech and Phenomena* (Ses ve Fenomen) adlı eserinde ortaya koyduğu bir metin okuma stratejisidir. Yapisöküm için kullanılan tanımlayıcı kavramlar ne olursa olsun kendileri yapisökümüne tabidir. Bu nedenle yöntem veya teknikten ziyade deneyim olarak düşünülür. Genel olarak ifade etmek gerekirse, Batı metafiziğinin dayandığı ikili karşıtlıklar sistemini altüst eden bir okuma, yazma ve düşünme pratiği olarak tanımlanabilir. Derrida'nın yapisökümü, bir yıkım veya yok etme olarak olumsuz anlamda değil, bilakis olumlu anlamda sürekli yeni yapılar kurma imkânını canlı tutmak için işleyen bir yapı sökme edimidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Jacques Derrida, *Speech and Phenomena, and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*, trans. David B. Allison (USA: Northwestern University Press, 1973); J.C. Robinson, *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation*, ed. Stanley E. Porter (London and New York: Routledge, 2007), "Derrida, Jacques (1930-2004)", 74; Evren Erman Rutli, "Derrida'nın Yapisökümü", *Temâşâ* 5 (Temmuz 2016), 49-68.

¹² Elisabeth Schüssler Fiorenza, "A Critical Feminist Biblical Hermeneutics of Liberation", *Theologies of the Multitude for the Multitudes: The Legacy of Kwok Pui-Lan*, eds. Rita Nakashima Brock – Tat-siong Benny Liew (CA: Claremont Press, 2021), 110.

¹³ James M. Scott, *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation*, ed. Stanley E. Porter (London and New York: Routledge, 2007), "Tradition Historical Interpretation", 359.

anlamını ön plana çıkarmıştır. Aydınlanma dönemi eleştirmenleri, Reformasyon döneminin bu literal yorum tarzını miras almışlardır. Böylelikle, tarihsel eleştiriyle manevi anlam büyük oranda dikkate alınmamıştır. Bunun sonucunda kutsal metin dışı kriterler ortaya çıkmış ve kutsal metin dışı kaynaklar, metnin arka planın anlaşılmasında kullanılarak bu yorum sürecinin bir parçası hâline gelmiştir.¹⁴

Kutsal Kitap eleştirisi tarihine yönelik çalışmalar, kanonik metinler olarak Kutsal Kitap'ın otantikliği meselesi; metindeki tarih bağlamında önce İsrail tarihinin sonra da İsa'nın tarihsel yaşamı hakkında Kutsal Kitap açıklamaların araştırılması; kutsal metindeki mucizelerden yola çıkarak geleneksel inancın sorgulanması¹⁵ gibi süreçlerden geçmiştir.¹⁶ Bunun sonucunda eleştirmenlerde liberal, radikal, muhafazakâr ve gelenekselci yaklaşımlar gibi ayrışmalar ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 17. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar gelişerek devam eden tarihsel-eleştirel çalışmalar, Hristiyan dünyasında hem Kutsal Kitap'a olan güvenin azalmasına hem de farklı çevrelerde geleneksel inancın sorgulanmasına kapı aralamıştır.

Tarihsel eleştiri yöntemi, Kutsal metinlerin kökenlerini aldığı dönem ile günümüz arasındaki tarihsel mesafenin farkındadır. Bu yöntemin ilgisi, metinleri tarihsel olarak anlayarak hem bir metnin kökenine ve aktarımının tarihine hem de metnin ortaya çıktığı dünyaya yöneliktir. Özetle, tarihsel eleştiri yöntemi, (a) Kutsal Kitap metinlerini filolojik doğrulukla analiz etmeye; (b) metinde açıklanan veya metin tarafından varsayılan tarihsel olayları yeniden oluşturmaya ve (c) metni bu arka plan doğrultusunda yorumlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle, ilk olarak metnin orijinal anlamını yakalamakla ilgilendiği için metni günümüz açısından yorumlamakla daha az ilgilenmektedir.¹⁷

Feministler açısından eleştiri, Kutsal Kitap'ın eril merkeziliği desteklemesine, hatta doğası gereği ataerkil ve kadın karşıtı olarak görüldüğünde bir bütün olarak kutsal yazıya yöneltilir. Kutsal metnin otoritesi, feminist bakış açısından yeniden tanımlanır. Buna göre otorite, inananların boyun eğmesi gereken dışarıdan/yukarıdan belirlenen bir norm olarak anlaşılmaz. Aksine kutsal yazılara dayalı otorite, insanın ve doğanın ataerkil tahakkümden kurtuluşu için çalışan topluluktan, "aşağıdan" doğar.¹⁸ Yani, otoritenin kadın ve erkeklerin deneyimlerine dayanması gerektiği ile kadınların deneyimlerinin erkek tanımlarının ötesinde yeniden tanımlanması gerektiği anlamına gelmektedir. Teoloji ancak kadınların deneyimini ciddiye aldığı anda, dışlayıcılıktan kapsayıcılığa doğru bir dönüşüm geçirebilir.

Feminist Kutsal Kitap eleştirisinin iki ana odak noktası bulunur. Biri, Kutsal Kitap kültürlerinde kadınların dünyasını yeniden inşa etmeyi, diğeri de metinlerdeki kadınların rollerine karşı yeni bir duyarlılıkla metinleri edebî olarak tekrar okumayı içerir. Birincisi, Kutsal Kitap metinlerinde kadınların konumuyla ilgili çok az bilgi sunulur ve sunulanların çoğu da antik yazarların ataerkil önyargılarıyla çarpıtılmıştır. Bu yüzden arkeolojik bulgular ve Kutsal Kitap dışı kaynaklar, feminist Kutsal Kitap

¹⁴ Ayrıca bk. David R. Law, *The Historical-Critical Method: A Guide for the Perplexed* (New York: Continuum Books, 2012), 26-38.

¹⁵ John H. Hayes - Carl R. Holladay, *Biblical Exegesis: A Beginner's Handbook* (Atlanta: John Knox Press, 1973), 45-52.

¹⁶ İlgili kaynaklar için bk. Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* çev. Muhammet Tarakçı (İstanbul: Kabalci Yay., 2005); Mahmut Aydın, *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015).

¹⁷ Monika Fander, "Historical-Critical Methods", *Searching the Scriptures: A Feminist Introduction*, ed. Elisabeth Schüssler Fiorenza (New York: SCM Press, 1993). 1/207.

¹⁸ Luise Schottroff, *Dictionary of Feminist Theologies*, ed. Letty M. Russell - J. Shannon Clarkson (Kentucky: Westminster John Knox Press, 1996), "Authority of Scripture", 20.

çalışmaları için önemli ek kaynaklar sağlamaktadır. Mesela, Gnostik Hristiyanlıkta kadınların rolü, kadın havariler için kanıtlar ve ilk dönem kilisede dulların rolü bu tür çalışmaların örnekleridir. İkincisi, retorik eleştiri gibi edebî açıdan yeniden okumayı ele alan yöntemler, çeşitli görüşler sunmaktadır. Bir metnin üslup özelliklerine yakından bakmak, yeni anlam olasılıklarına yol açabilir. Edebî analiz, metindeki boşluklar veya sessizliklerle birlikte, okuyucuların bu boşlukları bilinçli veya bilinçsiz olarak doldurma biçimlerine özellikle önem vermektedir.¹⁹

Feminist Kutsal Kitap yorumu alanında önemli birçok eser veren Elisabeth Schüssler Fiorenza'nın eserleri arasında en iyi bilineni, *In Memory of Her: A Feminist Reconstruction of Christian Origins* (Onun Anısına: Hristiyan Kökenlerinin Feminist Yeniden İnşası) gelmektedir. Bu kitapta feminist eleştirel bir tarihsel-teolojik yorum modelini işler. Yani, erken dönem Hristiyanlığının erkek merkezli metinlerinde kadınların nasıl temsil edildiğini sorgular. Böylece erken dönem Hristiyanlıkta kadınların izlerini ortaya çıkararak bu dönemin yeniden inşasını mümkün kılmaya çalışmıştır. Ona göre, erken dönem Hristiyan toplulukları ve yazarları baskın olarak ataerkil bir dünyada yaşadıkları için kadınların faaliyetleriyle ilgili gelenek ve bilgilerin çoğunu ataerkil bir seçim süreci ve düzenleme sonucunda ya önemsiz ya da tehdit edici olarak görmüştür. Bu durum özellikle birinci yüzyılın sonlarına doğru yazılan İnciller ve Elçilerin İşleri için geçerlidir. Kaynaklardaki çelişkiler böyle bir eril merkezci redaksiyon sürecini kanıtlamaktadır. Örneğin, Elçilerin İşleri erken dönem Hristiyan misyonerlik çabasını evleri ve servetleriyle destekleyen varlıklı kadınlardan bahsediyor.²⁰ Ancak Luka, erken dönem Hristiyan misyonunun liderliğinin tamamen erkeklerin elinde olduğu izlenimini verir. Kadınların hizmetini hayırseverlikle sınırlandırır.²¹ Dul kadınlara ve kadın peygamberlere kısa göndermeler bulunurken Luka, bunların faaliyetleri hakkında hiçbir hikâye anlatmaz.²²

Yine kadınların erken Hristiyanlıktaki rolü hakkında kaynakların belirsiz ve çelişkili olduğu, farklı Yeni Ahit yazıtları tarafından sağlanan bilgiler karşılaştırıldığında da açıkça görülür. Pavlus'un mektupları, kadınların havariler, peygamberler, patronlar, misyonerler ve topluluk liderleri olduğunu belirtir.²³ Diğer taraftan Luka, kadın peygamberlerden ve kadınların bağışlarından bahseder ancak bir kadın havariden, misyonerden veya kilise liderinden bahsetmez. İncillerin hepsi, İsa'nın dirilişine ilk şahit olanın Mecdelli Meryem olduğunu bilirken²⁴, Pavlus mektupları, dirilişin tanıkları arasında hiçbir kadına yer vermez. Bilakis, dirilişin ilk şahidi olarak Petrus öne çıkarılır.²⁵ Apokrif kaynaklara bakıldığında ise Mecdelli Meryem'in erken dönem Hristiyanlık için önemli bir konumda resmedildiği görülebilir. *Meryem İncili*, onu yetki sahibi ideal bir havari olarak sunan en önemli metindir. Metinde Petrus'un buna karşı çıktığına dair tartışmalara da yer verilir.²⁶ *Kurtarıcının Diyaloğu*'nda ise Meryem'in İsa tarafından gizli öğretileri açıklamak için görevlendirilen bir havari olduğu ve diğer erkek

¹⁹ Katharine Doob Sakenfeld, *Dictionary of Feminist Theologies*, "Biblical Studies", 28.

²⁰ Elç.16:11-15; 18:2-3, 24-26.

²¹ Luk.8:3.

²² Elisabeth Schüssler Fiorenza, *In Memory of Her: A Feminist Reconstruction of Christian Origins* (New York: Crossroad Publishing, 1994), 49-50.

²³ Örnek için bk. Rom.16:1-7, 12; Flp.4:2-3; Flm.1-2; Kol.4:15.

²⁴ Mar.16:1-11; Mat. 28:1; Luk.8:2, 24:8-10; Yuh.20:1-18.

²⁵ 1Ko.15:3-8.

²⁶ Karen L. King vd., "The Gospel of Mary", *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J. M. Robinson (San Francisco: Harper Collins, 1988), 525.

havarilerden daha kavrayışlı ve daha bilgili olduğu ifade edilmektedir.²⁷ Meryem İncili, Mesih'in onu diğer tüm öğrencilerinden daha çok sevdiği gerekçesiyle Mecdelli Meryem'in yetkisini savunurken, Apostolik Kilise düzeni, Mecdelli Meryem'in bir kadın yani zayıf olması nedeniyle erkekler yani güçlüler tarafından kurtarılması gerektiğini ima ederek kadınların rahiplikten dışlanmasını savunmuştur. Petrus ve Mecdelli Meryem arasındaki rekabet, ilk kilisede kadınların havariyelik ve geleneğin meşru aktarıcıları olup olmadığı konusundaki tartışmayı açıkça yansıtmaktadır. Dolayısıyla feminist teologlar için diriliş anlatısı, ilk yazarların erken Hristiyanlık döneminde kadınların oynadığı rolü gizlediklerini en açık gösteren anlatı olmasıyla kritik bir öneme sahiptir. Kadınların gerçek rollerini belgeleyen apokrif kaynakların kanona dahil edilmemesinin de bu güç mücadelesi ışığında değerlendirmek gerekmektedir. Yeni Ahit kanonunda toplanan ve kabul edilen yazılar Kilise tarafından seçilip onaylandığı için kanon, "tarihsel kazananların" yani erkeklerin bir kayıdır.²⁸ Böylelikle Fiorenza, kadınları marjinalleştirip görünmez kılan erkek egemen zihniyeti eleştirmekle kalmamış aynı zamanda kadınların Hristiyan tarihine katkılarını ifşa ederek kadınların tarihini yeniden inşa etme girişiminde bulunmuştur.

Feministler tarihsel eleştiri yöntemini kullanarak, Kutsal Kitap'ın ataerkil yapısını ifşa etmekle beraber, mevcut kanıtların zorunlu olarak kadınların ikincilliğiyle sonuçlanmadığını ifade ederler. Bunu da, Yahudiliğin ve erken dönem Hristiyanlığın tarihsel gelişiminde kadınların liderlik rollerini ve tam katılımını ortaya çıkarıp, eşitlikçi topluluğa dair yeni bir vizyonu güçlendirerek ispat etmeye çalışırlar. Böylece, vahyin odağını metinden tarihe, kilise otoritesinden kadın topluluğuna kaydırırlar.

2. Feminist Retorik Eleştiri Metodu

Feminist Kutsal Kitap eleştirisinin ikinci odak noktasında edebî açıdan yeniden okumayı ele alan retorik eleştiri yöntemi yer alır. Retorik eleştirinin arka planında klasik retorik, Batı dünyasının edebî-eleştirel teorileri, Yahudi ve Hristiyan yorumcular arasında Kutsal Kitap'ın edebî yorumunun uzun tarihi ve biçim eleştirisi disiplini yer alır. Retorik eleştiri, kompozisyon ve ikna sanatı gibi birbiriyle örtüşen iki retorik anlayış bağlamında gelişmiştir. Kompozisyon sanatı, söylemin yapısını, özünü ve tarzını araştırırken; ikna sanatı, bir konuşmacının veya yazarın bir izleyiciyi etkilemek için söylemi şekillendirme yollarını araştırır.²⁹

Kutsal Kitap'ın ataerkil yorumlarına karşı eleştiriye öncelikle Yaratılış ve Düşüş konularından başlanılmıştır. Zira, Havva'nın hikâyesi, tarih boyunca kadınlar üzerinde Kutsal Kitap'taki diğer öykülerden daha derin bir şekilde olumsuz etki yaratmıştır. En az iki bin yıldır kadınlar, erkek Kutsal Kitap bilginleri ve teologları tarafından aşağılayıcı yorumların hedefi olmuştur. Bu nedenle feminist teologlar için bu konular, asırlardır devam eden ataerkil zihniyeti sonlandırmanın ve aynı zamanda kadının hak ettiği konumu geri kazanmasının başlangıç noktasını oluşturur. Bu alandaki örnek çalışmalarıyla Phyllis Trible, Yaratılış metinlerine retorik eleştiri yöntemini uygulayarak, ataerkil teolojinin feminist bir eleştirisini sunar. Yaratılış hikâyesinin analizinde Trible, Kutsal Kitap yazarı tarafından kullanılan üslup ve retorik özelliğine odaklanarak hikâyede simetrik bir kalıp keşfetmiştir. Ona göre, Yaratılış metninin kelime dağarcığına, söz dizimine ve edebî yapısına

²⁷ Stephen Emmel vd., "The Dialogue of The Savior", *The Nag Hammadi*, 252.

²⁸ Fiorenza, *In Memory of Her*, 55.

²⁹ Phyllis Trible, *Dictionary of Feminist Theologies*, "Rhetorical Criticism", 244.

dikkat edildiğinde yaratılışta cinsiyetler arasında bir hiyerarşinin bulunmadığı ortaya çıkacaktır. Tanrı'nın yarattığı ilk insan türünün erkek cinsi değil, daha ziyade humustan³⁰ insan (*ha'adam*) olduğunu ve cinsel olarak farklılaşmamış bir karakter olduğunu gösterir.³¹ Dişi ve erkek ayrımına kadar (Yaratılış, 2:21-23), Âdem temelde çift cinsiyetli/androjendir. Yani iki cinsiyeti bünyesinde barındıran tek bir yaratıktır. Cinsellik kaygısı özellikle de kadının yaratılışı, hikâyede bahçenin, ağaçların ve hayvanların yaratılmasından sonra gelir. Bazı yorumcular bu yaratılış sırasına dayanarak, kadınların ikincil konumda olduğunu iddia etmektedirler. Ancak aynı yorumcular, daha sonra yaratıldıkları için insanların hayvanlardan aşağı olduğunu asla iddia etmezler. Aksine, Yaratılış 1'deki son yaratıcı eylemi, yaratılışın zirvesi olarak görürler. Tribble, bu "sonra gelen daha üstündür" ilkesi tutarlı bir şekilde uygulansaydı Yaratılış 2'deki kadının yaratılmasının, en büyük başarı olarak görüleceğini ifade etmektedir. Daha sonra tam da dişiyi erkekten ayırma eyleminde, "yeryüzü yaratığı",³² onu "*kemiklerimden kemik ve etimden et*"³³ olarak tanımlar. Tribble'a göre bu sözler, birlik, beraberlik, karşılıklık ve eşitlikten bahseder. Buna göre bu metinde, erkek kendini kadından ne üstün ne de egemen olarak tasvir edebilir. Hem erkek hem de kadın için hayat, Tanrı ile başlar. Dolayısıyla kadın ve erkek özünde Tanrı'nın önünde eşittir.³⁴

Kadının gelişinin bağlamı, "*erkeğe uygun bir yardımcı*"³⁵ şeklinde aktarılmıştı. Tribble, Eski Ahit'te "ezer (yardımcı)" kelimesinin birçok anlamı olduğunu dile getirir. Mesela "ezer" kelimesi, bir erkek ismi olabilir veya bazı pasajlarda "*İsrail'in yardımcısı Tanrı'dır*"³⁶ şeklinde Tanrı'yı karakterize edebilir. Kısacası "ezer" ilişkisel bir terimdir. Tanrı, insanlar ve hayvanlarla ilgili olup yararlı bir ilişkiyi belirtir. Kelime kendi başına ilişkiler içindeki konumları belirtmez. Daha özelde, aşağılık anlamına gelmemektedir. Eğer "yardım eden" olmak, doğası gereği boyun eğmeyi gerektiriyorsa o halde Tanrı insanlara tabi olurdu. Tribble kendi çevirisini "*Tanrı, insandan üstün yardımcıdır; hayvanlar, insandan aşağı yardımcılardır ve kadın, erkeğe eşit yardımcıdır*" şeklinde yapar.³⁷ Retorik eleştiriyi birlikte Tribble, asıl sorunun metnin kendisinde değil, onun etrafında gelişen yüzyıllar boyunca biriken cinsiyetçi bağlam olduğunu dile getirir. Dolayısıyla geleneksel ataerkil iddiaların hiçbirisi metinde mevcut olmadığı için doğruluğu da geçerli değildir. Hatta bazıları Kutsal Kitap'taki anlatımın retoriğine aykırıdır. Genel olarak, retorik eleştirinin feminist yorumlama çabalarına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, ataerkil önyargılara karşı koyan, metinde gömülü duran kadınlara ait kayıp sesleri ve görüşleri açığa çıkarmaktadır.

³⁰ Humus; Latince yaşayan toprak anlamına gelmekte yani kuru ve çorak bir topraktan değil mineraller, elementler, bakteriler algler ve suyla zengin canlı ve dinamik bir topraktan yaratılmaya işaret eder.

³¹ Tribble, "Rhetorical Criticism", 244.

³² Tribble, bu ifadeyi bilinçli ve vurgulayarak kullanır. Âdem'in Tanrı olmadığını, yaratılmış bir varlık olduğunu kanıtlar.

³³ Yar. 2:23.

³⁴ Phyllis Tribble, *God and the Rhetoric of Sexuality* (Philadelphia: Fortress Press, 1978), 98-99.

³⁵ Yar.2:18.

³⁶ Çık.18:4; Yas.33:7,26.

³⁷ Tribble, "Depatriarchalizing in Biblical Interpretation", *Journal of the American Academy of Religion* 41/1 (March, 1973), 30-48.

3. Feminist Hermenötik Metot

Feminist hermenötik (Yunanca “ἐρμηνεύω/erminévo”; açıklamak, tercüme etmek, çevirmek, yorumlamak),³⁸ kadınların çıkarına olan yorumlama teorisi, sanatı ve pratiği olarak tanımlanabilir. Aynı şekilde yorum ve teolojinin temel ilkelerinin sorunsallaştırılması ve sorgulanması olarak da anlaşılır. Yani, ataerkilliğin kadınlar üzerindeki etkilerini sorgulamaya ve düzeltmeye çalışarak dinin eleştirel inşasına kadınların da katılmalarını sağlar. Başka bir ifadeyle feminist hermenötik, yorumun teolojik öznelere kadınların otoritesini geri almaya çalışır.³⁹

Feminist Kutsal Kitap hermenötiği, birbirine tezat iki işleve hizmet eder. Bir yandan Kutsal Kitap, kyriosentrik⁴⁰ bir dilde ve ataerkil bir kültürde yazıldığı için kadınları insanlıktan dışlarken; diğer taraftan Kutsal Kitap, bu ataerkil tahakküme karşı mücadelede, kadınlara ilham verme ve yetki verme işlevi görür.⁴¹ Yani Kutsal Kitap hem kadınların devam eden mağduriyetleri hem de dini açıdan güçlenmesi için hizmet etmektedir. Bu bağlamda feminist hermenötik, Kutsal Kitap’a bir seçicilik ilkesi getirir. Kutsal Kitap’ın belirli bölümleri yani, çağın toplumsal, felsefi ve kültürel normları ile uyuşanlar yetkili olarak seçilebilir. Bu, Kutsal Kitap’ın kanonu içinde bir kanonun kullanılması anlamına gelir. Bu nedenle otorite olarak Kutsal Kitap’ın bağlayıcılığı söz konusu değildir. Otorite, kutsal metin ile mevcut deneyim arasındaki ortaklık üzerine kurulmuştur.⁴²

Feminist hermenötik, gerek Kutsal Yazılarda ihmal edilen metinleri ön plana çıkarmaya gerekse de ataerkillik vurgusunun gayet açık olduğu tanınmış metinleri, kadınlar açısından yeniden yorumlamaya odaklanır. Bu konuda Tribble’in Kutsal metinden verdiği örnekler üzerinden ilerlemek daha anlaşılır olacaktır. İhmal edilen metinler arasında öne çıkan, Tanrı’nın dişil tasvirleridir. Eski Ahit, Tanrı’yı ebe ve anne⁴³ olarak tanımlar. İbranice “rhm” kökü, isim olarak kullanıldığında “rahim”, fiil olarak kullanıldığında “merhamet etmek” anlamına gelmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla Tanrı için dişil bir imaj sağlamış olmaktadır. Buna benzer şekilde İsrail, Tanrı’nın kızı; Efrayim de oğlu

³⁸ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), “ἐρμηνεύω”, 275.

³⁹ Fiorenza, *Dictionary of Feminist Theologies*, “Feminist Hermeneutics”, 99.

⁴⁰ Kyriarchy: “lord” veya “efendi, elit mülk sahibi erkek” anlamına gelen Yunanca “kyrios” ve “otorite” veya “egemenlik” anlamına gelen “archein/archy” kelimelerinden türemiştir. Birbirine bağlı baskıcı yapıların piramidal bir sistemidir. Bu anlamda ataerkil baskı, kyriarchal baskının bir parçasıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Fiorenza, *Dictionary of Feminist Theologies*, “Discipleship of Equals”, 70-71.

⁴¹ Fiorenza, “Feminist Hermeneutics”, 99.

⁴² Gerhard F. Hasel, *Biblical Authority, Hermeneutics, and the Role of Women* (MI: Andrews University, 1988), 2.

⁴³ Ysa.66:13; Yas.32:18; Kitab-ı Mukaddes Şirketinin çevirisinde “*Seni oluşturan Kaya’yı savaştırdın, seni yaratan Tanrı’yı unuttun*” şeklinde geçer. Burada bir dişilik imgesi yok gibi gözükmemektedir. Fakat, Sa’adya Gaon’un Tora Tefsirinde “*Seni vücuda getirip Yaratan’ı (Münşi) ve seni yapan (Mübtedî) Kâdir-i Mutlak’ı unuttun*” şeklindedir. Münşi olarak tercüme ettiği bu ifade Tevrat’ta “kaya” anlamına gelen “Tsur” şeklindedir. Tsur, “güç, kudret ve adaletinden” dolayı mecazen kayaya benzetilmesi nedeniyle “Tanrı” için kullanılmaktadır. Mübtedî olarak tercüme ettiği bu ifade ise Tevrat’ta “Meholel” şeklindedir. Meholel, “dünyaya getiren, doğuran/doğurtan, ortaya çıkaran, meydana getiren veya ana rahminden çıkaran” anlamındadır. Bk. Sa’adya Gaon, *Tefsîru’t-Tevrât bi’l-‘Arabiyye*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2018), 2/1827.

⁴⁴ Lou H. Silberman, “Compassion”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (USA: Thomson Gale, 2007), 5/122-123.

olarak tasvir edilir.⁴⁵ Kayıp çocukları için ağlayan Rahel'i avutan Tanrı aynı zamanda kızı İsrail'e anne merhametiyle muamele etmeyi de vaat eder.⁴⁶

Ataerkillik vurgusunun açık olduğu tanidik metinler arasında Tanrı tasvirleri yeniden yorumlanmayı gerektirebilir. Tribble, buna örnek olarak, Hoşea 11 bâbını verir. “Efrayim’e yürümeyi ben öğrettim, kollarıma aldım onları, ama kendilerine şifa verenin ben olduğumu anlamadılar... eğilip yiyeceklerini verdim”⁴⁷ ifadesi, bir ebeveynin çocuğuna yürümeyi, kaldırmayı ve beslemeyi öğretmesi gibi Yahve’yi de Efrayim’e bunları öğretirken anlatır. Eski İsrail’de anneler bu görevi yerine getirmiş olsa da ataerkil hermenötik, yıllarca bu imajı babaya münhasır kılmıştır. Yine Hoşea, 11: 9. pasajında Tanrı, kendisinden uzaklaşan Efrayim’in yargısını ilan ettikten sonra, “Kızgın öfkemi başınıza yağdırmayacağım, Efrayim’i yeniden yok etmeyeceğim. Çünkü ben insan (İbranice “ish”) değil, Tanrı’yım (İbranice “el”)...” şeklinde dile getirerek merhametle geri döner. Geleneksel olarak mütercimler, “El: Tanrı” ve “ish: erkek” kelimelerini ilahi ve insani olarak iki zıtlık içinde anlamışlardır. Ancak, buradaki yorumun ince ayırımına dikkat edilirse yazar, insan kavramı için “âdâm”ı kullanmak yerine, cinsiyete özgü olan “ish”i yani, erkek kavramını kullanmaktadır. Böylece bu pasaj “Ben Tanrı’yım ve erkek değilim” ifadesini itiraf etmiş olmaktadır.⁴⁸

Feminist teologlar için böyle bir yeniden yorumlama, eski İsrail’de ve günümüz dünyasında ihtiyaç duyulan temel bir olumlamayı açıkça ortaya koymaktadır. Eski Ahit, Tanrı için sürekli erkek dilini kullanarak, teolojik yanlış anlamalara neden olmuştur. Ama feminist hermenötik sayesinde kültürel ve dilbilgisi sınırlamalarının teolojik anlayışı da sınırlamak zorunda olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yani, “Tanrı erkek değildir ve erkek de Tanrı değildir” şeklindeki gerçeklik dile getirilmiş olur. Burada unutulmaması gereken husus, Yahudi ve Hıristiyan teolojisinin Tanrı’nın cinsiyeti olmadığı konusunda genel teolojik bir fikir birliği içerisinde olduğudur. Fakat erkek dilinin hâkim olması erkeklerin kadınlardan daha fazla tanrısal gözükmelerine ve erkeklerin egemenliğine kadınların ise istismarına sebebiyet vermesiyle ciddi etik sorunlar yaratmıştır. Diğer taraftan tarihsel mercekte ataerkil bir kültürün Tanrı için eril imajları kullanması normal görünürken dişil imajlara da yer vermesi şaşırtıcı gelebilir. Bu noktada, Kutsal yazıların dişil imgeleri hiçbir yerde yasaklamadığı gerçeği de göz önünde bulundurulursa İsrail’in Sümer, Babil ve Mısır kültürleriyle etkileşimi sonucunda çok tanrıcılığın kalıntıları olduğu rahatlıkla görülebilir.

Açıkçası feminist hermenötik, eleştirel bir tarihsel ve dinî bilincin oluşumuyla ilgilenen retorik araştırma pratiği olarak anlaşılır. Hermenötik teori, metinlerin anlamını anlamaya ve takdir etmeye çalışırken; retorik yorumlama metinlerin ve sembollerin etik olarak sorgulanmasına, dinî söylemlerin ikna edici etki türlerine ve bunları nasıl ürettiklerine bakar.⁴⁹ Böyle bir eleştirel feminist hermenötik süreçte en yaygın stratejiler arasında şüphe, hatırlama ve yeniden inşa hermenötiği kullanılır. Aynı zamanda farklı bir dini hayal gücü yaratmak için hikâye anlatımı,

⁴⁵ Yer.31.

⁴⁶ Phyllis Tribble, “Five Loaves and Two Fishes: Feminist Hermeneutics and Biblical Theology”, *Theological Studies* 50 (1989), 289.

⁴⁷ Hoş.11:3-4.

⁴⁸ Tribble, “Five Loaves and Two Fishes”, 290.

⁴⁹ Fiorenza, “A Critical Feminist Biblical Hermeneutics of Liberation”, 122.

bibliodrama (Kutsal Kitap hikâyeleri kullanılarak oynanan tiyatro biçimi), şiir, resim, dans, müzik ve ritüel yöntemlerinden de faydalanmaktadır.⁵⁰

3.1. Şüphe Hermenötiği

Feminist hermenötik yöntem ilk olarak, Kutsal Kitap'ın ve geleneksel yorumun ataerkil tekelleşmesine karşı bir şüphe hermenötiği ile başlar. Şüphe hermenötiği, kutsal metnin kadın karşıtı önyargısını varsaymakla birlikte bunu eleştirir ve metnin yapısal çözümlemesini yaparak tercüme ve yorumlama geleneğini ataerkillikle ilişkilendirir. Feminist şüphe hermenötiği bir bakıma bilinç yükseltme faaliyeti olarak da anlaşılabilir.⁵¹ Feminist bir şüphe hermenötiği beraberinde Kutsal Kitap'ın otorite sorununu gündeme getirmiştir. Kutsal metnin otoritesini muhafaza etmeye çalışanlar ile tamamen reddedilmesi gerektiğini düşünenler şeklinde, farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Yine de ortak kabule göre, Kutsal Yazıların tümü, Tanrı'nın sözü olarak kabul edilmez.

Kutsal Kitap'ın ataerkil önyargılarından bazılarını teşhis etmek ve tanımlamak kolaydır. Kadının ikincil olarak yaratıldığı ve günahdaki önceliğinin işlendiği Yaratılış hikâyesi, bu örneklerden biridir. Pavlus'un kadınların kilisede sessiz kalması gerektiği talimatı⁵² ve pastoral mektuplardaki köleleri efendilere, karıları kocalara tabi kılan çeşitli metinler de feminist Kutsal Kitap yorumcuları tarafından şüpheyle karşılanan metinlerin açık örnekleridir. Fakat çoğu örnek, bunlar kadar açık ve kolay olmayabilir. Feminist yorumcular, kadınlara açık bir şekilde atıfta bulunmayan Kutsal Kitap metinlerine ve Tanrı hakkındaki pasajlara da şüpheyle yaklaşmaktadırlar. Örneğin, İbranice Kutsal Yazılarda yoksullar için kullanılan sözcüklerle ilgili bir çalışma, bu sözcüklerin genellikle kadınları, çocukları veya köleleri değil, bilakis özgür İsraili erkekleri kastettiğini göstermektedir. Tanrı ile ilgili pasajlarda ise Tanrı'nın kral ve baba olarak tasvir edilmesinin yaygın bir şekilde kullanılması ve İsa'ya "insanoğlu" olarak atıfta bulunulması, Kutsal Kitap dilinin ezici bir çoğunlukla eril olduğunu göstermektedir. Feminist tercümanlar, metni daha az bilinen dişil veya cinsiyete özgü olmayan Tanrı tasvirleri (Sofya/Bilgelik, kurtuluş kayası gibi) için dönüştürmekle birlikte, geleneksel eril dilin ve imajların anlamını yeniden kavrayıp değerlendirir.⁵³ Bu anlamda Mesih'in erkekliğine karşı ikonoklastik bir dişil Mesih tasviri olarak Christa⁵⁴ isimli heykel ve ibadet dilinin zenginleşmesine ilham veren kapsayıcı dil teorisi⁵⁵ gibi yeni stratejilerden de söz edilebilir.

Kadın haklarının en tanınmış savunucularından Elizabeth Cady Stanton'ın meşhur *The Woman's Bible* kitabında Stanton, kötü eylemleri yansıtan ve temel erdemlerden yoksun bazı kadın tiyolojilerinden örnek vererek bu hikâyelere şüpheyle yaklaşp hangi amaçlarla sunulduğunu göstermek niyetindedir. Bu kadın tiyolojileri arasında Sara, Rebeka ve Rahel bulunur. Kutsal Kitap'ta tasvir edildiği şekliyle İbrahim ve Sara anlatısı, Yahudi ve Hristiyanlar nazarında en iyi bilinen ve saygı duyulan hikâyelerden biridir. Ancak Stanton, okuyucuların dikkatini Sara'nın,

⁵⁰ Fiorenza, *Dictionary of Feminist Theologies*, "Feminist Hermeneutics", 100.

⁵¹ A. Clifford, "Feminist Hermeneutics", *New Catholic Encyclopedia*, ed. Thomas Carson - Joann Cerrito (USA: Thomson Gale, 2003), 5/674.

⁵² 1Ko.14.

⁵³ Sakenfeld, "Biblical Studies", 27-28.

⁵⁴ Bk. Carter Heyward, *Dictionary of Feminist Theologies*, "Christa", 39-40.

⁵⁵ Bk. Ruth C. Duck, *Dictionary of Feminist Theologies*, "Inclusive Language", 152-153.

Hacer'e karşı acımasız muamelesine çekmeye çalışır. Yaratılış, 21:9-10 pasajı: “*Ne var ki Sara, Mısırlı Hacer'in İbrahim'den olma oğlu İsmail'in alay ettiğini görünce, İbrahim'e 'Bu cariyeyle oğlunu kov' dedi. 'Bu cariyenin oğlu, oğlum İshak'ın mirasına ortak olmasın.'*” şeklinde geçer. Böylece Sara, Hacer'i ve oğlunu sürgüne gönderir, onlara ekmek ve sudan başka bir şey vermez. Sara; erdemsizliği, kıskançlığı, açgözlülüğü ve merhametsizliği temsil ettiğinden dolayı Stanton, günümüzün kadınları için örnek bir model oluşturamayacağı sonucuna varır.

Stanton, bunun gibi Rebeka örneğinden devam eder. Kutsal Kitap'a göre, İshak ile Rebeka'nın Esav ve Yakup adında iki oğlu vardı. Hem ilk doğan oğul hem de İshak'ın en sevdiği çocuğu olarak Esav, kutsama hakkını kazanmıştı. Buna rağmen en küçük oğlunun tercih edilmesini isteyen Rebeka, İshak'ı kandırıp Esav yerine Yakup'u kutsaması için bir komplo tasarlamıştır. İshak, son kutsamasını vermek için Esav'ı çağırdığında İshak'ın yaşlandığı için gözlerinin iyi görmediğini ve ölmek üzere olduğunu bilen Rebeka, abisi yerine kutsanması için Yakup'u cesaretlendirmiştir.⁵⁶ Stanton, Rebeka'nın elde ettiği kutsanma, haksız şekillerde, yalanlarla babayı kandırarak, kardeşler arasına kin ve nefreti sokarak ve türlü hilelere başvurarak kazanıldığı için, olgun kadınlıkta aranan erdemleri yansıtan bir rol model olarak kadınlara sunulamayacağı sonucuna varmıştır.

Stanton son örneğini de Rahel üzerinden verir. Kutsal Kitap'a göre Rahel, kocası Yakup'a oğul vermeye takıntılı bir kadındır ve doğum sırasında ölür.⁵⁷ Stanton, Rahel'in bir oğul için takıntılı arayışını, erkeğin, kadını ait olduğu konumda tutma hamlesi olarak yorumlamaktadır. Kadınların bu çocuk hırsı anlamsız gelebilir, ama o zamanlar bir erkeğin serveti, çocuklarının ve sığırlarının sayısına göre ölçülüyordu. Yahudi kabileleri arasında çocuğu olmayan kadınlar, acıma ve nefret konusuydu. Ev alanının kadınlara ait olduğuna, eşliğin ve anneliğin en yüce makamlar olduğuna inanırlardı. Stanton bu hikâyeden, “kadının alanı” kavramına karşı çıkmak ve kadının özgürleşme vizyonunu desteklemek için yararlanır. Rahel örneğinde olduğu gibi kendini feda etmek ve bağımlı olmak için yetiştirilmiş kadınlar, hayatın tuzaklarından sağ çıkmak için yeterli donanıma sahip olamayacaklardır.⁵⁸

Özetle, Kutsal Kitap'taki bu kadın portreleri, 19. yüzyılın kadınları için hiçbir ahlâkî rehberlik veya rol model sağlamamıştır. Bilakis, ataerkil toplumun temellerini ve tarihsel kökenlerini aydınlatmaya ve pekiştirmeye yaramıştır. Stanton, Kutsal Kitap'ın kadınların kötü eylemlerine vurgu yapması, kadınların kontrol edilmesini ve boyunduruk altına alınmasını meşrulaştırmak için erkekler tarafından kullanılmak üzere yozlaştırıldığını savunur. Stanton; Sara, Rebeka ve Rahel'in, en iyi bilinen ve değer verilen şahıslar olmasına rağmen onlarla ilgili anlatılan bu hikâyeleri şüphe hermenötiği yönteminden faydalananak yeniden değerlendirir. Sonunda Stanton, kadının değerinin düşürüldüğü bir Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın sözü olarak kabul edilemeyeceğini ifade eder.⁵⁹

Feminist Kutsal Kitap çalışmalarında şüphe hermenötiğini geliştiren Elisabeth Schüssler Fiorenza olmuştur. Fiorenza, Kutsal Kitap'ın otorite olarak kabul edilmesini isteyenler ile reddedilmesi gerektiğine inanan her iki grubun temelinde, Kutsal Kitap'ın efsanevî bir arketip olarak anlaşılmasından ileri geldiğini tespit eder. Efsanevî arketipler olarak Kutsal Kitap metinleri,

⁵⁶ Yar.27:1-46.

⁵⁷ Yar.35:8-20.

⁵⁸ Elizabeth Cady Stanton, *The Woman's Bible* (London: Global Grey, 1898), 1/40-41; 56-57; 68-69.

⁵⁹ Stanton, *The Woman's Bible*, 1/5.

herhangi bir coğrafya veya kültürde evrensel ve normatif olarak kabul edilir. Fiorenza burada üçüncü bir yol açarak, Kutsal Kitap'ın tarihsel bir prototip olarak anlaşılmasını önermektedir.⁶⁰ Bu sayede, prototip olarak anlaşılan Kutsal Kitap metinlerinin eleştirel bir biçimde değerlendirilmesi ve feminist dönüşüme uygulanması mümkün hâle gelecektir. Feminist bir şüphe hermenötiği, kadınları Hristiyan tarihine geri döndürerek, kadınların Hristiyan kökenlerine yaptıkları katkılarını tanımaya çalışan ve tarihsel metinleri kadınların bakış açılarından yeniden yapılandıran feminist bir hatırlama hermenötiğinin yolunu hazırlar.

3.2. Hatırlama Hermenötiği

Şüphe hermenötiğinden sonra, kadınları ve onların Hristiyan kökenlerine katkılarını tanımaya çalışan hatırlama hermenötiği yöntemi gelir. Bu yöntemle metin, tarihsel ve kültürel ortamına yerleştirilir. Çünkü, o dönemdeki tahakkümü günümüz bakış açısıyla anlamak zor olabilir. Bu yerleştirme sayesinde güç egemenliğinin kültürel etkileri daha anlaşılır hâle gelmektedir. Bununla birlikte, ortaya çıkarılan gerçek anlamın günümüz değerlerine yerleştirilmesine fırsat vermektedir. Hatırlama hermenötiğinin amacı, Kutsal Kitap'ta ve ataerkil kültürlerdeki gizlenmiş güç şemasını ortaya çıkarmak ve kök salmış bu inançları, kadınlara eşitlik getirmek için gözden geçirmektir.

İhmal edilmiş kadınlar hakkında birkaç örneği, Kutsal Kitap'ın Çıkış anlatılarında bulmak mümkündür. Geleneksel yorumcular, daha ziyade Musa'ya önem verdiklerinden dolayı, onun dünyaya gelişinin arka planında etkili olan hikâyelerin üzerinde durmayıp önemsememişlerdir. Bu hikâyede iki ebe, İbrani bir anne, bir abla ve Firavun'un kızı ihmal edilen kadın figürleri temsil eder. Şifra ve Pua adındaki ebeler, kudretli Firavun'un öldürme emrine meydan okuyarak erkek çocukları sağ bırakmışlardır. Böylelikle ebeler, Musa'nın hayatta kalmasında rol almışlardır. Musa'nın annesi, oğlunu kurtarmak için onu sepete koyup nehre bırakarak, ablası da küçük kardeşinin akıbetinden emin olmak için onu izleyerek, anne-kız birlikte iş birliği yapmışlardır. Firavun'un kızı, babasına rağmen çocuğu evlat edinerek bu kadınlarla aynı amaca hizmet etmeyi seçmiştir.⁶¹ Tribble'a göre bu anlatı, ailevi bağları içeren ve sınıfsal, ırksal farkları aşan bir portre çizmektedir. Fakat, mevcut Kutsal Kitap teolojileri hikâyeyi anlatmakta başarısız olmuştur.⁶²

Hatırlama hermenötiği, kutsal yazılarda şiddete ve adaletsizliğe uğrayan kadınların acılarını hatırlamayı ve bu anlatıların kutsal yazılardaki yerini ve kilisede devam eden kullanımlarını sorgulamayı da kapsamaktadır. Bu konuda Tribble'ın kadın kurbanlara⁶³ yer verdiği *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narrative* (Terör Metinleri: Kutsal Kitap Anlatısının Edebi-Feminist Okumaları) eseri kaynaklık edecektir. Tribble'ın eseri, ilk kurban örneği olarak Hacer ile başlar. Kutsal metin, zengin, evli, özgür ama aynı zamanda yaşlı ve kısır olan Sara ile fakir, bekar, köle ama aynı zamanda genç ve doğurgan olan Hacer'in karşılaştırmasını sunar.⁶⁴ Hristiyan teolojisinde de Sara ve Hacer'in alegorik karşılaştırması sıklıkla kullanılır. Örneğin İskenderiyeli Philo'da Sara; bilgelik ve erdemi, Hacer ise temel eğitimi simgeler. Bu sembolik anlatımlarla

⁶⁰ Fiorenza, *Bread Not Stone: The Challenge of Feminist Biblical Interpretation* (Boston: Beacon Press, 1985), 9-10.

⁶¹ Çık.1:15-22; 2:1-10.

⁶² Tribble, "Five Loaves and Two Fishes", 290.

⁶³ Tribble, bu kadınlardan "kurban" şeklinde bahsettiği için yazarın vermek istediği mesajı doğru yansıtmak adına biz de bu şekilde sunmayı uygun gördük.

⁶⁴ Yar.16:1-16; 21:1-21.

Hacer'in geçiciliği, Sara'nın ise hükümranlılığı vurgulanır. Yine Pavlus için de bu iki kadın tipolojisi iki antlaşmayı temsil eder. Hacer, yasaya bağlı Yahudiliği, Eski Ahit'i; Sara ise imana bağlı Hristiyanlığı, Yeni Ahit'i simgeler.⁶⁵ Bu sembolik anlatımlar doğrultusunda Tribble için, gücü elinde tutan Sara'dır, güçsüzlük ise Hacer'e işaret eder. Çünkü Tanrı, Sara'yı destekler. Sara'nın anlayışında Hacer, bir kişi değil, araçtır. Hacer, kullanımın, tacizin ve reddedilmenin masum kurbanıdır. Tribble'a göre Hristiyanlık teolojisinde olumsuzlanan Hacer figürü, feminist Kutsal Kitap yorumunda ezilenlerin simgesi olarak yeni bir anlam ve önem kazanır. O, ilahi bir habercinin ziyaret ettiği ilk kişi, müjdeyi duyan ve Tanrı'ya isim veren ilk kadın (El-Roi: Beni gören Tanrı) ve ölmekte olan çocuğu için ağlayan ilk anne olarak, tüm annelerin prototipidir. Tribble, Hacer'in ihmal edilmesini, inancın tahrif edilmesi olarak yorumlar ve Sara ve İbrahim'in varisleri olarak Yahudi ve Hristiyanların bunun için hesap vermesi gerektiğini düşünür.⁶⁶ Daha önce belirtildiği gibi hatırlama hermenötiği, kadınların geçmişte yaşadığı acıları ve verdikleri mücadeleyi anlamayı sağlarken aynı zamanda bunları günümüz dünyasının kadınlarıyla da ilişkilendirme olanağı sunar. Dolayısıyla bugün için bile Hacer figürü, kadıncı (womanism) teolojide⁶⁷ ırk, cinsiyet ve sınıf temelinde dışlanan bir kadını sembolize ettiği için önemli olmaktadır. Kadıncı teologlardan Delores Williams, İbrahim'in ataerki evinde zulme uğrayan ve cinsel olarak sömürülen Mısırlı köle Hacer'in öyküsünün, Amerika'daki siyah kadınların deneyimlerini yansıtan bir okuma önerir.⁶⁸

İkinci örnek, Samuel kitabından Davut'un kızı Tamar'ın üvey abisi Amnon tarafından tecavüze uğradığı hikâyeye ile ilgilidir.⁶⁹ Hikâye üç bölümde özetlenir. Birinci bölüm karakterleri ve içinde bulundukları koşulları sunarken, ikinci bölüm Amnon'un Tamar'ı elde edebilmesi için kuzeni tarafından kurnazca tasarlanan bir planı bildirir. Üçüncü bölüm de işlenen bu suç sonrası kralın yetkisi ve tepki zinciri üzerine kuruludur. Tribble'a göre, şehvetine yenik düşen, akıl ve içgöründen yoksun olan ve üvey kız kardeşine şiddet uygulayan Amnon'un karşısında, bilgeliğin ve cesaretin sahibi olarak Tamar bulunmaktadır. Geleneğin otoritesiyle konuşan Tamar, Amnon'a akıl yürütür ve öğüt verir. Amnon'un taleplerine akılcıca ve bilgece cevap vererek karşı koymaya çalışsa da Amnon arzusunu yerine getirmiştir. Bu durum, sessizliğin ve nefretin sebebi hâline gelmiştir. Dikkat edilmelidir ki, metinde Amnon'un suçu, ensest ilişki değil, tecavüzdür. Sonrasında abisi Avşalom, kız kardeşine tecavüz eden Amnon'dan intikamını alır ve onu öldürür. Bu hikâyedeki akrabalık bağları, olayın trajedisini şiddetlendirmede daha da etkili olmuştur. Bir tarafta kız kardeşine şefkatle davranan ve onu koruyan bir abi olarak Avşalom, diğer tarafta üvey kız kardeşine zarar verip kötülük eden Amnon örneği okuyuculara sunulur.⁷⁰

Üçüncü örnek, Hâkimler kitabından liderlerin bulunmadığı, İsrail halkının Tanrı'dan uzaklaşıp başka ilahlara taptıkları ve aralarında kaosu sürdüğü bir zamandan aktarılan isimsiz bir

⁶⁵ Dursun Ali Aykıt, *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo* (Ankara: Eskiye Yay., 2019), 261-262.

⁶⁶ Tribble, *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives* (Philadelphia: Fortress Press, 1984), 30-51.

⁶⁷ Afro-Amerikalı kadınlar, Amerika'daki cinsiyetçilik ve ırkçılığa karşı, "öfkeli, cüretkâr, iradeli, ipleri eline alan, sorumlu" anlamlarına gelen "womanism (kadıncı)" tabirini kullanmışlardır. Bk. Alice Walker, *In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1983), xi.

⁶⁸ Delores Williams, *Sisters in the Wilderness: the Challenge of Womanist God-Talk* (Maryknoll, N.Y: Orbis Books, 1993), 15-83.

⁶⁹ 2Sa. 13:1-22.

⁷⁰ Tribble, *Texts of Terror*, 64-85.

kadının hikâyesidir.⁷¹ Efrayim'in dağlık bölgesinde yaşayan bir Levili adam, Beytlehem'den kendisine bir cariye almıştı. Ama cariyesi onu başka erkeklerle aldatınca kadın, babasının evine döner. Levili adam kadını geri götürmek için kayınpederinin evine gider ve cariyesiyle birlikte yola koyulur. Giva Kenti'ne geldiklerinde yaşlı bir adam sahneye dahil olur. Kalacak yerleri olmadığından yaşlı adam onları evinde ağırlar. Kent halkı Benyamini'ydı. Daha sonra kentin serserileri evi kuşatıp, misafir edilen Levili adamı arzularıp sahip olmak istediler. Yaşlı adam onlara “bu alçaklığı yapmayın” diyerek buna engel olmaya çalışır. Ev sahibi yaşlı adam, adama dokunulmasına izin vermez ama buna karşılık bir alternatif sunar. “*Bakın, daha erkek eli değmemiş kızım! adamın cariyesini vereyim, onlara dilediğinizi yapın*”. Yaşlı adamın bir erkeği, bir grup kötü adamdan korumak için sunduğu, iki dişi nesnedir. Bu kadınlardan biri kendi öz kızı, diğeri ise misafirine ait olan cariyedir. Tribble'a göre, İsrail geleneğinde böyle bir hareket bir erkeğe yapılırsa, aşağılık bir şeydir; ama kadınlara yapılırsa aynı durum geçerli değildir. Hiçbir erkek-kötü olsa bile-tecavüze uğramamalı, aralarındaki çatışma dişilerin feda edilmesiyle çözülebilir. Tribble, böyle bir olayın benzerinin Lût'un hikâyesinde de (Yaratılış, 19:1-29) gün yüzüne çıktığını öne sürer. Bu iki hikâye, İsrail'deki konukseverlik kurallarının yalnızca erkekleri koruduğunu göstermektedir. Kadınlar, erkek şehvetinin kurbanları olarak seçilir. Ayrıca, iki hikâyede de ev sahibinin kendisini misafirlerinin yerine sunmaması da dikkat çekicidir. Her türden erkeği korumak ve memnun etmek için, masum ve çaresiz kadınların kullanılması tercih edilir.

Hikâye devam eder ve serseriler yaşlı adamı dinlemeyince, Levili adam kendini kurtarmak için kendi eliyle cariyesini onlara teslim eder. Adam, kullanılıp atılan cariyesini öldürür ve cesedini on iki parçaya ayırıp tüm İsrail topraklarına dağıtır. Anlaşıldığı üzere ne diğer hikâye karakterleri ne de anlatıcı, kadının insanlığını tanımamaktadır. Kadın, bir mülk, nesne veya araç mukabilindedir. Bir adı, dili ve hiçbir gücü olmayan bu kadının ne hayattayken ona yardımcı olacak ne de ölümünde yasını tutacak bir yakını vardır. İhanete uğrayan, tecavüz edilen, işkenceye maruz kalan, öldürülen ve cesedine bile saygı gösterilmeyip parçalanan bu kadının hikâyesi, kadına yönelik şiddetin derecesini gözler önüne sermektedir. Metin diğer bir açıdan okunduğunda, halkın bir kralının olmaması anarşi ve şiddet için bir ruhsattır. Bu yüzden Kutsal Kitap editörü, İsrail'de düzen ve adaleti tesis edecek bir monarşiyi teşvik etmek için, bu hikâyedeki dehşeti kullanmaktadır. Yani, okuyucularını krallığa olumlu bakmaya hazırlamaktadır. İlk kral Saul'un Benyamini kabilesinden gelmesi, başkentini Giva'da kurması bu açıdan okunmalıdır.⁷²

Dördüncü örnek, Yiftah'ın kurban ettiği isimsiz kızının hikâyesidir.⁷³ İsraillilerin yine Rablerini bırakıp başka ilahlara taptıkları zaman diliminde, Tanrı ceza olarak İsraillileri başka milletlere tutsak etmiştir. İsrailliler, Tanrı'dan af dileyip kurtulmak için dua ettiklerinde Yiftah adında yiğit bir savaşçıyı önder kabul edip esaretten kurtulmak istemişlerdir. Yiftah, “*gerçekten Ammonlular'ı elime teslim edersen onları yenip sağ salım döndüğümde beni karşılamak için evimden ilk çıkan, Tanrı'ya adanacaktır. Onu yakmalık sunu olarak sunacağım*” diyerek Tanrı'ya ant içer. Yiftah savaşı kazandıktan sonra evine gider ve evden ilk çıkan kişi, tef çalıp dans ederek babasının gelişini kutlayan kızı olmuştur. Yiftah kızını görünce giysilerini yırtarak “*eyvahlar olsun kızım! Beni perişan ettin, çaresiz*

⁷¹ Hâk.19:1-30.

⁷² Tribble, *Texts of Terror*, 98-121.

⁷³ Hâk.11:29-40.

bıraktın! Çünkü tanrıya verdiğim sözden dönemem” demiştir. Kızı ise babasının yapmış olduğu adağının içeriğini bile sormadan kabullenip, tek bir talepte bulunur: “*Beni iki ay serbest bırak, gidip arkadaşlarımla kırlarda gezineyim, bekaretime ağlayayım.*” Bunun üzerine babası kızına bu süreyi tanıdıktan sonra kızı geri döner ve adak yerine getirilir. Tribble için, öncelikle bu ölüm, doğal olan ve beklenen bir ölüm kategorisinde değildir. Genç kızın ölümü, yaşamın erken safhasında gelmiştir ve seçilen ölümü de ateşte yakılmaktır. Yanarak ölmek, üstelik baba tarafından öldürülmek en acı ölümlerdendir. Diğer bir husus, bakire olarak öldüğü için mirasçı bırakamaz. O zamanlarda her İbrani kadın için hayattaki tek sevinç, çocuk doğurmaktır. Yerine geçecek bir çocuğu olmadığı için yaşamamış gibi olmak ve hatırlanmadan yok olup gitmek, en çok korkulan ve istenmeyen bir durumdur. Tribble bu olayı, düşünülmeden söylenen bir yemin uğruna, masum bir kurbanın cinayeti olarak görmektedir. Yüzyıllar boyunca ataerkil yorum, Yiftah’ın kızını unutmuş ama babasını hatırlamış ve onu yüceltmıştır. Adam, kazandığı savaşlarla övülürken, biricik kızına uyguladığı şiddet görmezden gelinir. Ancak bu hikâyenin sonu, kadınların yas tutmasıyla kurbanı geri döner. “*Bundan sonra İsrail’de bir gelenek oluştu. İsrail kızları her yıl kırlara çıkıp Gilatlı Yiftah’ın kızı için dört gün yas tutar oldular.*” Anlatı, hikâyenin odağını yeminden kurbanı, ölümden yaşama, unutulmaktan hatırlamaya kaydırmıştır.⁷⁴

Bu örnek hikâyeler gösteriyor ki hatırlama hermenötiği, ihmal edilen, görünmez kılınan kadınların değerlerini geri almada ve ataerkil yorumların etki alanını ortaya çıkarmada yararlı olmuştur. Geleneksel yöntem, kurbanları görmezden gelip geçiştirirken, bu hermenötik yöntem sayesinde kurbanların önemli bir varlık olarak fark edilmelerini sağlamaktadır. Ayrıca Tribble’in retorik eleştiri yöntemini de uygulaması, hiçbir kelimenin tesadüfi olarak yer almadığının, her kelimenin yerinde ve kasıtlı kullanıldığının fark edilmesi bakımından önemlidir. Dahası, tarihteki kadınlar üzerinden verilen örnekler, günümüz kadınların da yaşadıkları, maruz kaldıkları kişi ve olaylara da ışık tutmaktadır. Bu da demek oluyor ki, ataerkil tahakküm ve zihniyet hâlâ devam etmektedir. Buna rağmen böyle hikâyeler, bilinç seviyesinin yükselmesi ve değişiklikler yapılması konusunda farkındalık geliştirebilir.

3.3. Yeniden İnşa Hermenötiği

Yeniden inşa hermenötiği, bir metnin kyriosentrik yapısını yapı-söküme uğratmayı ve onu farklı bir yorumlayıcı çerçevede yeniden bağlamsallaştırmayı amaçlayan bir hatırlama, kurtarma ve geri kazanma yöntemidir.⁷⁵ Daha açık ifadeyle, Kutsal Kitap’a ve Hristiyanlık tarihine yönelik geleneksel erkek egemen yaklaşımları incelemek ve onları kadın merkezli yaklaşımlarla değiştirmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken Kutsal Kitap, kadınların kurtuluşu için bir kaynak hâline gelmektedir. Elisabeth Schüssler Fiorenza *In Memory of Her* adlı eserinde, Greko-Romen toplumunun ataerkil yapıları içinde Hristiyan kökenlerini keşfetmeye girişmektedir. İsa’nın seçilmiş sözlerinin ve uygulamalarının kanıtladığı gibi, ilk hareket “eşit müritlik” (kadın-erkek ayrımı olmayan havarilik anlayışı) olarak nitelendirilmelidir.⁷⁶ Fiorenza, ilk Hristiyan hareketinde kadınların aktif katılımına dair varsayımıyla eleştirel bir feminist perspektiften erken Hristiyan

⁷⁴ Tribble, *Texts of Terror*, 132-149.

⁷⁵ Fiorenza, *Wisdom Ways: Introduction Feminist Biblical Interpretation* (New York: Orbis, 2001), 213-214.

⁷⁶ Fiorenza, *In Memory of Her*, 60, 83.

köklerinin yeniden inşasına girişen ilk kişidir. İsa'nın, erkekler kadar kadınları da hastalıklardan kurtarması, kirli sayılan, toplumun dışına itilenlerin kendisine dokunmasına izin vermesi ve öğrenciliğe kabul etmesi kısıtlayıcı Yahudi geleneğine karşılık, onun kapsayıcı uygulamasını göstermektedir. On iki havarinin de erkeklerden seçilmesine rağmen, havarilik kriterlerini taşıyan, İsa'ya sadık kalan, dirilişin ilk tanıkları olan ve İsa'dan hemen sonra misyonerlik hareketini başlatan kadınlardan bahseder. Fakat bu eşitlikçi hareket, piskoposlar tarafından kontrol edilen kurumsallaşmış bir kiliseye dönüştürülmüştür.

İlk Hıristiyan hareketindeki eşitlik ortaya çıkarılırken, feministlerin anti-semitizm tehlikesine düşmeleri söz konusu olabilmektedir. Çünkü, İsa'nın radikal olarak tasvir edilmesi, içinde bulunduğu Yahudi geleneğin olumsuzlaştırılmasına yol açmaktadır. Bu tehlikenin farkında olan Fiorenza, böyle bir yaklaşımın Yahudi feminist köklerinin ve Nasıralı İsa'nın hareketine katılan Yahudi öncülerinin de görmezden gelinmesi anlamına geleceğini ifade eder. Bu nedenle Fiorenza'ya göre, Hıristiyan feminist teolojisi eşitliğe dayalı ilk Hıristiyan başlangıçlarını ancak Hıristiyan köklerinin Yahudi olduğunu ve Hıristiyan feminist hikâyesinin Yahudi kadınlardan başladığını idrak ettiğinde yeniden sahiplenilebilir.⁷⁷ Bu anlamda Eski Ahit söz konusu olduğunda Yahudi geleneğinde kadınların marjinalliği ve baskılanması gerçeğiyle birlikte aynı zamanda peygamber ve önder oldukları haber verilen kadınların varlığı da yeniden hatırlanabilir. Örneğin Tanah'ta Meryem, Debora, Hulda ve Yeşaya'nın eşi gibi kadın peygamberlerle⁷⁸ birlikte Rut ve Ester adlarıyla başlı başına bir kitap vardır. Bu kadınların isimlerine ait bir kitabın varlığı, onların Yahudiler için önemli oldukları ya da övgüye ve saygıya değer işlerde bulundukları anlamına gelmektedir. Stanton, kadınların da güçlü, özgür, cesaretli ve fedakâr olabileceğinin örnek modeli olarak Kraliçe Vaşti ile Kraliçe Ester'i gösterir.⁷⁹ Ester Kitabı'nda anlatılan olaylar Pers Kralı Ahaşveroş'un kışlık sarayında geçer. Kral, karısı Vaşti'den güzelliğini sergileyerek erkek misafirleri eğlendirmesini ister. Vaşti reddedince kraliçe makamından indirilir. Vaşti'nin itaatsizliğinden sonra kralın Vaşti'nin yerine geçecek yeni bir kraliçe bulmak için tüm krallığı aradığından söz edilir. Ester adında Yahudi bir yetim kraliçe seçilir. Kraliçe Ester, Yahudilere düşman olan Haman'ın tasarladığı büyük bir katliamdan kendi halkını kurtararak cesaretini ispat eder. Sonrasında Yahudilerin bu kurtuluşlarının anısına Purim adlı bayram geleneği ortaya çıkar.⁸⁰ Böylelikle Ester, krallığın, sarayın aldatmacalarına düşmeyip daima kendi halkı için mücadele eden, kraliçeliğin avantajlarını halkının yararına kullanan, halkını yok olmaktan kurtaran ve nesillerce süregelen bir kurtuluş bayramının kutlanmasını başlatan önemli bir kişilik olarak ön plana çıkar. Vaşti de kendisine olan özsaygısı ve cesaretiyle kocasının/erkeğin iradesine boyun eğmeyen ilk kadın olarak övülür ve özgür kadınlık modeli olarak sunulur. Dolayısıyla feminist yeniden inşa modeli hem kadınların tarihini geri kazanmayı hem de Yahudi geleneğine dayalı önyargıların fark edilmesini sağlamaktadır.

Feminist yorumlamada ataerkil belgelerin tarihsel gerçekliği 'gerçekte olduğu şekliyle' yansıtmadığının hatırlanması önem arz etmektedir. Erkek merkezli metinler olarak erken dönem

⁷⁷ Fiorenza, *In Memory of Her*, 106-107.

⁷⁸ Bk. Çık.15:20, Hâk.4:4, 2Kr.22:14, 2Ta.34:22, Yşa.8:3.

⁷⁹ Stanton, *The Woman's Bible*, 2/264-269.

⁸⁰ Est.1-10.

Hristiyan kaynakları, ataerkil bir kültüre dayanan teolojik yorumlar, tartışmalar ve seçmeler içermektedir. Nitekim erken Hristiyanlıkta kadının belirgin rolüne dair kanıtlar bastırılmış veya marjinalize edilmiştir. Fakat yine de bazı metinler diğerlerine göre daha az ataerkil olabilmekte ve kadınların rolleri hakkında ipuçları verebilir. Hatta bu metinlerden bazılarının kadın yazarlara ait olabileceği bile öne sürülmüştür. Örneğin Adolf von Harnack, Priscilla ve Aquila'nın İbraniler'in en muhtemel yazarları olduğunu savunmuştur.⁸¹ Bu kadınlar için çok önemli bir bulgudur.⁸² Çünkü, havarisel otoritenin kadınlara verilebileceğinin hayalini ve Hristiyan tarihinin yeniden inşasını mümkün kılmaktadır.

Fiorenza'nın Kutsal Kitap'ın feminist bir okumasının yer alabileceğini öne sürdüğü alan, kadınların ekklesia'sıdır.⁸³ Fiorenza, kadınların ekklesia'sını, Hristiyan kutsal yazılarının, geleneğinin ve topluluğun yorumunu belirlemek için kadınların teolojik otoritesini öne sürdüğü radikal demokratik bir eşitler meclisi olarak tanımlamaktadır.⁸⁴ Yine Fiorenza'nın radikal demokratik bir kavram olarak geliştirdiği eşitlerin müritliği de, ekklesia'nın başka bir adıdır. Eşitlerin müritliği ve ekklesia kavramlarıyla, ataerkil hiyerarşik egemenlik sistemlerine yönelik radikal demokratik bir vizyon ve alternatif sunulur. Kısacası, Hristiyan kadınların kilisenin dışında olmadığı ve her zaman kiliseye sahip oldukları gerçeğini görünür kılma amacı ile bağlantılıdır. Kadınların ekklesia'sı hem kyriakal Kutsal Kitap yorumuna hem de bütünüyle Kutsal Kitap'ı reddeden, feminizmle uzlaşmaz olduğuna inanan feministlere bir alternatif olarak önerilmiştir. Ekklesia'nın görevi, Kutsal Kitap metinlerini eleştirel bir şekilde değerlendirmek ve kadınların feminist deneyimini Kutsal Kitap yorumunun ve teolojik düşüncenin merkezi hâline getirmektir. Aynı zamanda, kadınların bu ekklesia'sını destekleyen feminist kimliği inşa etme amacına da sahiptir. Bu kimlik, cinsiyetin biyolojik deneyimine veya toplumsal cinsiyetin temel farklılıklarına değil, daha çok kyriarşik kültürde ya da Kutsal Kitap tarihinde kadınların ortak tarihsel deneyimlerine dayalıdır. Bu nedenle ekklesia'nın ilkesi ve ufkü, çeşitlilik içinde ortak yön, dayanışma içinde ortaklık, özgürlük ve sevgide eşitlik sağlayan bir dünya topluluğu yaratan radikal bir demokratik vizyon ve harekettir.⁸⁵

⁸¹ Adolf von Harnack, "The Authorship of the Epistle to the Hebrews," trans. Luther D. Lazarus, *Lutheran Church Review* 19 (1900), 448-471.

⁸² Fiorenza, *In Memory of Her*, 60-61.

⁸³ Ekklesia: Antik Yunan siyasal yaşamının en önemli kurumu olan ekklesia, "Halk Meclisi" anlamına gelmekte olup, siyasi konulardaki en yüksek denetim organıydı. Bu meclise sadece kentin 18 yaş üstü tüm erkek vatandaşları katılabilirdi. Bu demek oluyor ki, kadınlar, çocuklar, kentte yaşayan yerleşik yabancılar ve köleler vatandaş sayılmadıkları için bu halk meclisine katılamazlar. Hristiyanlık'ta ise, ekklesia kelimesi cemaat ve ibadet edilen mekân olarak kiliseyle eş anlamlıdır. Kilise kelimesinin kökeni, Rabbe ait olan anlamında Yunanca "kyriakon" ve çağırma, davet etmek fiilinden türeyen Latince "ekklesia'dan gelmektedir. Septuagint'te ἐκκλησία (ecclesia) kelimesi, İbranice קהל (Qahal/Kahal) kelimesinin karşılığı olarak "topluluk" (Yas.4:10; 9:10; 18:16; 23:2-3) manasında kullanılırken, Elçilerin İşleri kitabında (19:32) Hristiyan cemaatini ifade etmek için kullanılmıştır. Bk. J. Lust vd., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, "ἐκκλησία", 414; Albert Pietersma-Benjamin G. Wright (ed.), *A New English Translation of the Septuagint*, 648.

⁸⁴ Fiorenza, *But She Said: Feminist Practices of Biblical Interpretation* (Boston: Beacon Press, 1993), 152.

⁸⁵ Cursach Salas, "A Christian Feminist Hermeneutics of the Bible", *Feminist Biblical Studies in the Twentieth Century: Scholarship and Movement*, ed. Elisabeth Schüssler Fiorenza (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2014), 168-169.

Feminist bir yeniden inşa modeli açısından Hristiyanlığın kökenlerini yeniden inşa etmek için, birtakım faktörler dikkate alınmalıdır: (1) Aksi kanıtlanmadığı sürece, kadınların tarihe aktif olarak katıldıklarına kesin gözüyle bakılmalıdır. (2) Kadın davranışlarının eleştirildiği metinler, gerçeği yansıtan metinler olarak değil, âdet hükmüne geçmiş metinler olarak okunmalıdır. Eğer kadınlara belirli bir görev yasaklanmışsa, onların bu görevle ne kadar çok meşgul olduklarını ve bunun kyriarşik düzeni tehdit etmeye başlamasıyla alakalı olduğu tahmin edilir. (3) Metinler, kültürel ve dini ortamlarında değerlendirilmeli ve yalnızca baskın değerler açısından değil, aynı zamanda alternatif hareketler açısından da yeniden yapılandırılmalıdır.⁸⁶ Özetle, yeniden inşa hermenötiğinde hatırlamak, tarihsel varoluşu ve onun tarihsel öznelliğini öne sürmektir. Bu tür tarihsel hatırlama, Kutsal Kitap'taki gelenekleri, kadınların mücadele gelenekleri olarak yeniden yakalar ve kadınların tarihi mirasını geri kazanır.

Sonuç

Geleneksel ataerkil Hristiyanlığın yapı-söküme uğratılması ve yeniden inşası, feminist teolojinin Kutsal Kitap ve gelenekle nasıl bir ilişki kurduğuna dair soruları beraberinde getirmiştir. Eril merkeziliğin Hristiyanlığa kök saldıgını bu nedenle yöntemlerin işe yaramayacağını düşünenler Hristiyanlığı terk etmişlerdir. Hristiyanlıktan ayrılmayan Elisabeth Schüssler Fiorenza ve Phyllis Trible gibi reformcu feminist teologlara göre ataerkillik, Hristiyanlığı etkileyen tarihsel ve kültürel çerçevedir. Ancak Müjde'nin önemli bir parçasını oluşturmaz. Bu nedenle öncelikli görev, kutsal metin söylemlerini ataerkil biçimden çıkarmaktır. Bu hem metinsel çözümlemeyi hem de ataerkil kültürün eleştirisini gerektirir. İkinci görev, dilin yapı-söküme uğratılması ve daha kapsayıcı çeviriler kullanılmasıyla kadınların hak ettikleri yeri geri almaya çalışmaktır. Bunları yaparken feminist teologlar, tarihsel ve retorik eleştiri, şüphe, hatırlama ve yeniden inşa gibi modellemeleri içeren feminist hermenötik yöntemlerden yararlanmışlardır.

Feminist Kutsal Kitap çalışmaları hem Hristiyanlığın başlangıcındaki 'kadınların varlığını' bulmayı hem de metinlerin ardındaki güç mücadelelerinin tespit edilmesini sağlamaktadır. Bu mücadelede kadınlar kaybeden taraf olsa da feminist teologlar, bunları aramanın ve bulmanın günümüz kadınları için güçlendirici bir deneyim olabileceğini düşünmektedirler. Kadınların ikincilliğine Tanrı'nın değil, ataerkilliğin sebep olduğunun bilinci, kadınların güçlenmesini ve hak ettiği yeri geri kazanmalarını sağlamaktadır. Böylelikle feminist teologlar, Kutsal Kitap'ı ele alırken neyin Tanrı'dan geldiğini (Hristiyan inanç ve eylemi için standart olan) ve neyin insanlardan/erkeklerden geldiğini (değiştirilebilir olan) ayırt etmeye çalışırlar. Tanrı'nın vahyini ayırt etmede kullanılan kritik ilke, kadınların insanlığının görünmez kılındığı veya ikincil varlık kategorisine indirgeyen söylemlerin ilahi olanla otantik bir ilişkiyi yansıtmayacağı düşüncesidir. Orijinal vahiy, eşitlik ve özgürlüğe uygun olmalıdır. Bu bağlamda Kutsal Kitap'ı feminist perspektiften yorumlama çabalarının, toplu litürjik kutlama ve özel Kutsal Kitap okumalarında olumlu etkilerinden söz edilebilir. Bugün birçok insan, cinsiyet konusunda kapsayıcı bir dil kullanan Kutsal Kitap'ın yeni çevirileriyle dua etmekte ve birçok kilise de bunu benimsemiş durumdadır. Feminist teologlar otorite olarak Kutsal Kitap'ın ataerkil söylemleri yerine kadınların deneyimini kabul eder. Fiorenza'nın ekklesia'sı da bu işleve yöneliktir. Gerçek yaşam deneyimlerini teolojinin kaynağı

⁸⁶ Fiorenza, *Wisdom Ways*, 185.

olarak kullanmak, kadınların tam insanlığını ciddiye almak demektir. Bu şekilde ataerkilliğin ve düalizmin üstesinden gelinerek teolojinin dışlayıcılıktan kapsayıcılığa doğru dönüştürülmesi gerçekleştirilir. Öyle görünüyor ki, kadınların deneyimini ortaya çıkarma bağlamında kadın kilise modellerine ve çeşitli ağ oluşturma gruplarına dair yapılacak olan çalışmalar feminist teoloji ve dinler tarihi alanına önemli katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Açıkgöz, İpeknur. *Ursula King'in Düşünceleri Işığında Feminist Teoloji, Kadın ve Maneviyat*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Aydın, Mahmut. *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015.
- Ayıkıt, Dursun Ali. *Hristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. Ankara: Eski Yeni Yay., 2019.
- Clifford, A. "Feminist Hermeneutics". *New Catholic Encyclopedia*. ed. Thomas Carson - Joann Cerrito. 5/674-675. USA: Thomson Gale, 2003.
- Çelen, Ecem. *Katolik Kilisesi Perspektifinden Feminist Teoloji*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Derrida, Jacques. *Speech and Phonemena, and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*. trans. David B. Allison. USA: Northwestern University Press, 1973.
- Dictionary of Feminist Theologies*. ed. Letty M. Russell – J. Shannon Clarkson. Kentucky: Westminster John Knox Press, 1996.
- Duman, Hümeýra. *Feminist Teoloji Bağlamında Mary Daly'nin Felsefesi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Emmel, Stephen. vd. "The Dialogue of The Savior". *The Nag Hammadi Library in English*. ed. J. M. Robinson. San Francisco: Harper Collins, 1988.
- Fander, Monika. "Historical-Critical Methods". *Searching the Scriptures: A Feminist Introduction*. ed. Elisabeth Schüssler Fiorenza. 205-224. New York: SCM Press, 1993.
- Fiorenza, Elisabeth Schüssler. "A Critical Feminist Biblical Hermeneutics of Liberation". *Theologies of the Multitude for Multitudes: The Legacy of Kwok Pui-lan*. eds. Rita Nakashima Brock – Tat-siong Benny Liew. 109-129. CA: Claremont Press, 2021.
- Fiorenza, Elisabeth Schüssler. *Bread Not Stone: The Challenge of Feminist Biblical Interpretation*. Boston: Beacon Press, 1985.
- Fiorenza, Elisabeth Schüssler. *But She Said: Feminist Practices of Biblical Interpretation*. Boston: Beacon Press, 1993.
- Fiorenza, Elisabeth Schüssler. *In Memory of Her: A Feminist Reconstruction of Christian Origins*. New York: Crossroad Publishing, 1994.
- Fiorenza, Elisabeth Schüssler. *Wisdom Ways: Introduction Feminist Biblical Interpretation*. New York: Orbis, 2001.
- Friedman, Richard Elliott. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* çev. Muhammet Tarakçı. İstanbul: Kabalcı Yay., 2005.
- Gaon, Sa'adya. *Tefsîru't-Tevrât bi'l-'Arabiyye*. çev. Nuh Arslantaş. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2018.
- Harnack, Adolf von. "The Authorship of the Epistle to the Hebrews." trans. Luther D. Lazarus. *Lutheran Church Review* 19 (1900), 448-471.
- Hasel, Gerhard F. *Biblical Authority, Hermeneutics, and the Role of Women*. MI: Andrews University, 1988.
- Hayes, John H. - Holladay, Carl R. *Biblical Exegesis: A Beginner's Handbook*. Atlanta: John Knox Press, 1973.
- King, Karen L. vd. "The Gospel of Mary". *The Nag Hammadi Library in English*. ed. J. M. Robinson. San Francisco: Harper Collins, 1988.

- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2011.
- Law, David R. *The Historical-Critical Method: A Guide for the Perplexed*. New York: Continuum Books, 2012.
- Lust, J. vd. *Greek-English Lexicon of the Septuagint*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2003.
- Nunes, C. - van Deventer, H. J. M. "Feminist Interpretation in the Context of Reformational Theology: A Consideration". *In Die Skriflig/In Luce Verbi*. 43/4 (2009), 737-760.
- Okudan, Aysel. *Batı Hristiyanlığında Feminist Teoloji Çalışmaları ve Kiliselerin Yaklaşımları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Pietersma, Albert - G. Wright, Benjamin (ed.). *A New English Translation of the Septuagint*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Robinson, J. C. *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation*. ed. Stanley E. Porter. London and New York: Routledge, 2007.
- Rutli, Evren Erman. "Derrida'nın Yapisökümü". *Temâşâ* 5 (Temmuz 2016), 49-68.
- Salas, Rosa Cursach. "A Christian Feminist Hermeneutics of the Bible". *Feminist Biblical Studies in the Twentieth Century: Scholarship and Movement*. ed. Elisabeth Schüssler Fiorenza. 161-178. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2014.
- Scott, James M. *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation*. ed. Stanley E. Porter. London and New York: Routledge, 2007.
- Silberman, Lou H. "Compassion". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 5/122-123. USA: Thomson Gale, 2007.
- Stanton, Elizabeth Cady. *The Woman's Bible*. 2 Cilt. London: Global Grey, 1898.
- Tribble, Phyllis. "Depatriarchalizing in Biblical Interpretation". *Journal of the American Academy of Religion* 41/1 (March, 1973), 30-48.
- Tribble, Phyllis. "Five Loaves and Two Fishes: Feminist Hermeneutics and Biblical Theology". *Theological Studies* 50 (1989), 279-295.
- Tribble, Phyllis. *God and the Rhetoric of Sexuality*. Philadelphia: Fortress Press, 1978.
- Tribble, Phyllis. *Texts of Terror: Literary-Feminist Readings of Biblical Narratives*. Philadelphia: Fortress Press, 1984.
- Walker, Alice. *In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1983.
- Williams, Delores. *Sisters in the Wilderness: the Challenge of Womanist*